

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

Atila Doğan

Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, xi+361 s.

Nurullah ARDIÇ

İstanbul Şehir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Modernitenin ideolojik/fikrî arka planını büyük oranda teşkil eden Aydınlanma düşüncesi içerisinde (başta Kilise'ye karşı olmak üzere) çatışmacı fikirleri barındırmasının yanı sıra özellikle Fransız İhtilali'yle simgeleşen eşitlik, özgürlük ve dayanışma mefhumlarına da vurgu yapmıştı. Ancak 19. yüzyıl boyunca bu dayanışmacı ilkeler yerine hem kültürel/entelektüel hem de siyasi alanlarda çatışmacı boyut ağırlık kazandı. İşte tabiatta da çatışmanın hâkim olduğu varsayımına dayanan Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri de böylesi bir ortamda yazılmış, ancak kitabın etkisi, odaklandığı biyolojik evrimin sınırlarını çokça aşarak dönemin felsefeci ve sosyal bilimcilerini de derinden etkilemiş ve Reformcu Darwinizm gibi alternatif versiyonlarıyla beraber toplumsal çatışma-gelişme meselesinde merkezî yer işgal etmeye başlamıştır. Bu anlayışın etkisiyle ortaya sosyal Darwinizm, tıpkı tabiatta olduğu gibi toplumsal ilişkilerde de gelişme için "tabii ayıklanmanın" gerekli olduğunu öne sürer. Özellikle Almanya'da etkili olan bu anlayış, bazı Alman düşünürler vasıtasıyla Osmanlı topraklarına da ithal edilmiş ve Osmanlı-Türk modernleşmesinin önemli unsurlarından biri olmuştur. Ancak konunun literatürde yeterince ilgi görmediği söylenemez.

Atila Doğan'ın doktora çalışmasından ürettiği ve 1860-1914 yılları arasında Osmanlı aydınlarının sosyal Darwinizm algularını incelediği kitabı, teorik katkısı sınırlı kalmış olsa da, böylesi bir

221

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI*
ÇALIŞMALAR DERGİSİ

cilt 16 sayı 31 (2011/2), 221-248

boşluğu doldurma konusunda önemli bir işlev görmektedir. Dört ana bölüm ile kısa bir giriş ve sonuç bölümlerinden oluşan kitap oldukça kapsamlıdır: Birinci bölümde, Avrupa’da yaşanan materyalizm ve evrimcilik/Darwinizm tartışmalarını özetleyen eser; ikinci bölümde Osmanlı aydınlarının etkilendiği ülkelerde evrim ve sosyal Darwinizm tartışmalarını ele almaktadır. Bu ikinci bölümde Almanya ve Fransa’dan Rusya’ya, Latin Amerika’dan Arap dünyasına kadar uzanan geniş bir yelpazedeki tartışmalar Osmanlı tartışmasından önce faydalı bir arka plan vermektedir. Kitabın ana eksenini oluşturan üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise önce evrim fikri ve sosyal Darwinizm’in sırasıyla Abdülhamid dönemi ve II. Meşrutiyet sonrası dönemdeki serüveni, ardından da daha somut olarak evrimci düşüncenin Osmanlı aydınlarını nasıl etkilediği, bu süreçte sosyal Darwinizm’in temsilcileri olarak hangi Batılı ve Osmanlı aydınlarının öne çıktığı ve bu etkilene sonucunda Osmanlı aydınlarının ortaya koyduğu sosyal Darwinist ve evrimci toplumsal projeleri incelenmektedir. Bu çerçevede özellikle Büchner, Haeckel ve Nietzsche gibi Alman düşünürlerin etkisine dikkat çekilerek Cenap Şehabettin, Hakkı Behiç, Rıza Tevfik, Edhem Necdet vs. gibi Osmanlı aydınlarının “tekâmül” ve “ıstifâ-i tabii” kavramları etrafında geliştirdikleri sosyal Darwinizm versiyonları ele alınmaktadır.

Eserin sosyal Darwinizm’in evrimi üzerine verdiği geniş malumatın yanı sıra birtakım önemli ve “provokatif” argümanları da vardır. Örneğin, radikal sosyal Darwinist düşüncelerin II. Abdülhamid’e karşı 1890’lardan itibaren yükselen Genç Türk muhalefetinin “en önemli dayanağı” olduğu (s. 237-38, 335); ayrıca II. Meşrutiyet döneminde modernist Osmanlı aydınlarının zihniyetini şekillendiren “tekâmül” düşüncesinin Comteçu-pozitivist olmaktan ziyade sosyal Darwinist bir kavram olduğu (s. 167, 218, 336) vb. argümanlar (her ne kadar daha somut biçimde gösterilmeye muhtaç olsalar da) literatüre özgün birer katkı olup tartışılmaya değer niteliktedir.

Ancak eserin en önemli zayıf noktası da onun en temel argümanlarından biriyle ilgilidir: Yazara göre,

“Evrimci düşünce ve doğal ayıklanmacı yaklaşım, sağlıklı tartışma zemininin olmadığı, bilimsel düşünce geleneğinin tam olarak yerleşmediği Osmanlı toplumunda, aydınların düşünce dünyasında bir dizi kavramsal çıkmazı da beraberinde getirmiştir. Modernleşmeci Osmanlı aydınının bir yandan gelenekten koptuğunu evrim teorisini referans alarak gösterirken, diğer yandan da evrim teorisini geleneğin kalıpları içinde kalarak değerlendirmesi bunun açık göstergesidir.” (s. 4)

“(...) Osmanlı aydınınının en önemli çıkmazı, evrim teorisini Darwin’in doğal ayıklanma ve Lamarck’ın çevreye uyum yaklaşımıyla birlikte bir bütün olarak benimsemesidir. Batılı aydınlar evrimleşmede söz konusu yaklaşımlar arasında bir tercih yaparken, Osmanlı aydınları bu tür bir seçimden kaçınmışlardır. ... Modernleşmeci Osmanlı aydınınının bir diğer çıkmazı da hemen bütün referanslarını “tekâmül kanunu”ndan yaparken içinde yaşadığı toplumsal değerlerden de tam olarak kopamamasıdır. ... Osmanlı-Türk modernleşmesinin düşünsel arka planında yatan bu kavramsal çıkmazlar modernitenin sıkıntılı geleceğine işaret etmektedir.” (s. 336-37)

Eserin Osmanlı bağlamına ilişkin genel analizlerine sinmiş olan bu yaklaşımda iki yönlü bir sorun vardır: Birincisi, “bilimsel düşünce geleneğinin tam olarak yerleşmediği Osmanlı toplumu” imgesi bir hayli oryantalist tınılar içermektedir. Osmanlı topraklarında kadim İslâmî entelektüel mirasın bir unsuru olarak medrese geleneğinin (her ne kadar inişli-çıkışlı da olsa) kesilmeksizin beş yüz yıl boyunca sürmüş olması bir yana, birtakım örnekleri münferit çalışmalarla ortaya konmuş olan Osmanlı pozitif bilim geleneğinin yeterince ortaya çıkarılamamış olması bizzat bu geleneğin değil, modern tarihçilerin sorunudur. Dahası, bu yargıyı tartışmasız bir hakikat olarak kabul edip bu tür genellemelerde bulunmak, yazarı -belki de istemeden- indirgeyici ve toptancı oryantalist bakış açısına yaklaştırmaktadır.

İkinci olarak ise Osmanlı aydınlarının “evrim teorisini geleneğin kalıpları içinde kalarak değerlendirmesi” olgusunu bir “çıkılmaz” olarak görmek ne kadar isabetli bir yaklaşımdır? Bunu bir eksiklik ya da “yüzeysellik” ve “problem” (s. 192) olarak görmek yerine, daha sosyolojik bir bakış açısıyla konuya yaklaşılarak bu durumun dönemin siyasî ve kültürel dinamiklerinin nasıl bir etkileşimi sonucu ortaya çıktığının araştırılması yoluna gidilebilirdi. Bu yapılsaydı belki de bu “çıkılmazın” aslında, geleneğin en temel meşruiyet kaynağı olduğu bir tarihsel bağlamda son derece ‘doğal’ bir durum ya da aydınların geleneği doğrudan karşılıklarına alma iktidarına sahip olmadıkları böylesi bir ortamda uyguladıkları rasyonel bir söylem stratejisi olduğu görülebilirdi. Zira Osmanlı toplumunda yalnızca sosyal Darwinizm konusunda değil, geleneğin ve özellikle dinin (İslam’ın) doğrudan ilgi ve hükümranlık alanına giren her konuda (örneğin hukuk, siyasî kurumlar ve eğitim alanındaki sekülerleştirici reformlar) modernleştirici aktörler tarafından esasen aynı yöntemin izlendiği, yani her türlü değişim ve muhalefet talebinin “geleneğin kalıpları içinde kalarak” ifade edildiği görülmektedir.

Ayrıca, Elmalılı Hamdi'nin Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı *Hak Dini Kur'an Dili* adlı hacimli tefsirinde Fatıha suresini tefsir ederken uzun uzadıya evrim teorisini tartışması ve bunun İslamî kozmolojiye uygun olduğunu 'ispat' etmesi örneğinde görüldüğü gibi, birçok ulema ve İslamcı aydın da gayet samimi bir çabanın ürünü olarak, "din ü devletin bekası için" modern kavram ve kurumları 'İslamîleştirme' yoluna gitmişlerdir. Nitekim bizzat yazarın da dikkat çektiği gibi, 19. yüzyıl Almanya'sında da Darwinizm ve Hıristiyanlık bağlamında benzer bir durum söz konusudur: Birçok Alman düşünürü bu iki 'teoriyi' çatıştırmak yerine uzlaştırmaya çalışmışlardır. Böylesi bir durumu bir 'sapma' ya da 'anomali' olarak okumak yerine Osmanlı-Türk modernleşmesinin en temel hususiyetlerinden biri olduğu şeklinde okumayı öneren ve giderek büyüyen bir literatür de mevcuttur.¹ Dolayısıyla esere hâkim olan tek medeniyet olan Batı'yı mihenk taşı olarak alıp Osmanlı aydınlarının ona ne kadar mesafede olduğunu 'ölçme' anlayışı yerine "çoklu-moderniteler" ya da "alternatif moderniteler" paradigmasına yaslanmak daha sağlıklı görünmektedir.

Eserin yukarıdaki meseleyle de bağlantılı olan ikinci zayıf noktası ise tarihsel verileri yorumlama kapasitesiyle ilgilidir. Yazar, eserin evrim teorisi ve sosyal Darwinizm'in özellikle Avrupa'daki serüveni üzerine odaklanan birinci ve ikinci bölümlerinde bilimsel gelişmelerin Avrupa ülkelerindeki sosyo-politik bağlamlarla olan etkileşimini gayet başarılı bir şekilde resmederken sosyal Darwinizm'in Osmanlı topraklarındaki serüveni söz konusu olduğunda bunu aynı derecede yapmamaktadır. Örneğin, yazar Comteçu pozitivizmi ve Marksçı sosyalizmi sırasıyla Fransa ve Almanya'nın İngiltere'ye nispetle daha geç kapitalistleşmesinin getirdiği sorunlara karşı protestocu birer ütopya olduğunu, buna karşın Darwinci evrim teorisinin ise Sanayi Devrimi'ni tamamlamış olan İngiltere'nin mevcut üstünlüğünü meşrulaştırmaya yönelik atmosfer

1 Mesela bkz. İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003; Suat Mertoğlu, "Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi Örneği: 1908-1914)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001; Sami Erdem, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003; Nurullah Ardic, *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century*, London & New York: Routledge, 2011.

ferin bir ürünü olduğunu ifade eder. Bu yorumun isabet derecesi bir yana, benzer bir sosyolojik yaklaşım Osmanlı'dan esirgenmektedir: Sosyal Darwinizm'in Osmanlı topraklarındaki gelişim süreci ve bunun zamanlaması; kısacası evrim teorisinin evrimi, Osmanlı-Türk modernleşmesinin hangi dinamikleri ve dönemeçleriyle örtüşmektedir? Her ne kadar eser bunun bazı ipuçlarını verse de (örneğin biyolojik evrim meselesinin II. Abdülhamid döneminde değil de II. Meşrutiyet döneminde tartışılmaya başlanması, buna karşın sosyal Darwinizm'in biyolojik evrim tartışmasından daha önce Osmanlı'ya girişi) bu konuları neden-sonuç ilişkileri içerisinde yeterince analiz etmemektedir.

Ancak, bize göre önemli olan bu durumlar dışında, Atila Doğan'ın emek mahsulü bu titiz çalışması Osmanlı-Türk modernleşme tarihinin önemli bir boyutu hakkında birçok faydalı bilgiyi ihtiva etmektedir. Birincil kaynaklara dayanarak yapılmış olan bu çalışma hem alanın uzmanlarına hem de genel okuyucuya hitap etme kapasitesine sahip olup literatürde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca, şu anda baskısı tükenmiş durumdaki kitabın tekrar yayımlanması ele aldığı konunun önemine binaen de faydalı olacaktır.

Hilmi Yavuz

*İslam'ın Zihin Tarihi: Bir Müslüman Aydının
İslam Üzerine Düşünceleri*

Timaş Yayınları, İstanbul 2009, 253 s.

Muammer İSKENDEROĞLU

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam'ın Zihin Tarihi, yazarın ifadesi ile “İslam'ın entelektüel meselelerini, analitik ve kuramsal bir arka planın verili tespitlerinden yola çıkarak okumak” amacıyla kaleme alınmış makalelerden oluşuyor. Bu makaleler “İslam ve Türklük”, “İslam ve Felsefe”, “İslam ve Tasavvuf”, “İslam ve Siyaset”, “İslam ve Bilim”, “İslam ve Medeniyet”, “İslam ve Oryantalizm” ve “İslam ve Güncel” ana başlıkları altında toplanmış. Kitabın girişinde, bu yazıların bir kısmının yazarın Türkiye'nin en gözde üniversitelerinden ikisin-